

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE ROZWOJU SIECI PARAFII W REGIONIE PRZEMYSŁOWYM

Parafie są instytucją nastawioną na zaspokajanie potrzeb religijnych mieszkańców, gęstość sieci parafialnej odpowiadać powinna więc rozmieszczeniu wiernych. W sytuacji przyrostu liczby mieszkańców tworzone są nowe parafie w celu zapewnienia im odpowiedniej obsługi. Trudno jednak oczekiwać aby proces powstawania parafii następował równomiernie wraz z przyrostem ludności. Po pierwsze utworzenie nowej parafii wymaga odpowiednio dużego, skokowego zwiększenia liczby wiernych. Po drugie zależy od ich woli i determinacji. Po trzecie decyzja o wydzieleniu parafii jest wynikiem określonej procedury instytucjonalnej, konieczne jest spełnienie wielu warunków, m.in. zapewnienie środków materialnych i uzyskanie pozwoleń władz administracyjnych. Wszystko to oznacza, że z natury rzeczy proces tworzenie nowych parafii jest w pewien sposób opóźniony w stosunku do wzrostu demograficznego. Powstaje pytanie jak duże jest owo przesunięcie w czasie i jakie czynniki go warunkują w różnych obszarach i w różnych okresach historycznych.

Obszarem szczególnie interesującym dla analizy relacji między rozwojem sieci parafialnej a wzrostem ludnościowym są regiony przemysłowe. Gwałtowny wzrost gospodarczy prowadził tu do wyjątkowej dynamiki demograficznej, której towarzyszył, nierzadko chaotyczny, rozwój struktur osadniczych, zróżnicowanie poziomu życia i głębokie przemiany kulturowe.

W artykule niniejszym objęto analizą obszar sześciu powiatów w granicach z 1872 r.: bytomskiego, toszecko-gliwickiego, rybnickiego, pszczyńskiego, chrzanowskiego i będzińskiego. Pozwala to prześledzić rozwój sieci parafialnej na tle zmian ludnościowych Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i Rybnickiego

* Krzysztof Gwosdz jest stypendystą Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej

Okręgu Węglowego wraz z otaczającymi terenami nie objętymi intensywną XIX i XX-wieczną industrializacją. Przynależność analizowanego obszaru do 1914 r. do trzech odrębnych państw (Prusy, Rosja, Austro-Węgry), a w okresie międzywojennym dwóch (Polska, Niemcy), różniących się pod względem politycznym, gospodarczym i kulturowym, umożliwia ponadto uchwycenie w jakim stopniu różnice te wpływały na rozwój sieci parafialnej.

Przedmiotem rozważań są przede wszystkim parafie rzymskokatolickie, do których należała większość mieszkańców badanego regionu. Dodatkowo dokonano analizy rozwoju i wielkości parafii ewangelickich oraz struktury wyznaniowej ludności w 1910 r.

Autorzy stawiają trzy pytania:

- 1) jaka była dynamika procesu rozwoju sieci parafii w różnych częściach badanego regionu od początków industrializacji w XIX w. do czasów współczesnych?
- 2) jak kształtowało się nadążanie rozwoju sieci parafialnej w stosunku do wzrostu demograficznego?
- 3) jaki jest związek przestrzennego zróżnicowania tego procesu i wielkości parafii z różnymi cechami demograficznymi, społecznymi, gospodarczymi i politycznymi?

Dane o dacie powstania, wezwaniu i lokalizacji parafii katolickich oparto na informacjach Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego SAC zawartych w Wykazie Parafii w Polsce (2001), natomiast źródła dotyczące parafii ewangelickich z *Historische Statistik der Evangelischen Kirche in Schliesen* (1867) oraz pracy G. Szewczyk i J. Szturca (1995). Informacje o liczbie wiernych w parafiach zaczerpnięto ponadto z niemieckich, austriackich i rosyjskich źródeł urzędowych (*Gemeindelexikon* 1912, *Istoriciesko-Statisticijeskoje opisanie* 1905) oraz opartych na spisach statystycznych (Triest 1864; Romer, Weinfeld 1917), a dane o liczbie ludności po 1918 r. ze spisów powszechnych (1921, 1946, 1978, 2002).

Podstawowymi przestrzennymi jednostkami analizy są wspomniane wyżej historyczne powiaty oraz gminy w dzisiejszych granicach¹. Oprócz tego porównania dokonywane są także dla czterech wydzielonych subregionów miejskich: centrum Górnego Śląska (Mysłowice, Imielin, Katowice, Chorzów, Siemianowice Śl., Świętochłowice, Ruda Śl., Zabrze, Gliwice, Bytom, Radzionków, Piekary Śl., Tarnowskie Góry, Miasteczko Śl.), południa Górnego Śląska (Tychy, Bieruń, Łędziny, Mikołów, Łaziska Górne, Orzesze, Knurów, Czerwionka-Leszczyny, Rybnik, Rydułtowy, Pszów, Radlin, Wodzisław Śl., Jastrzębie Zdrój, Żory), Zagłębia Dąbrowskiego (Sosnowiec, Dąbrowa Górnicza, Będzin, Czeladź, Wojkowice) oraz Galicji (Chrzanów, Trzebinia, Libiąż, Chelmek, Jaworzno).

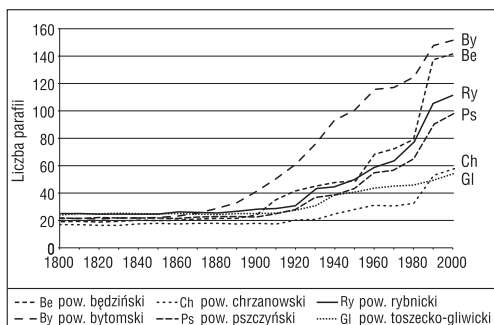
¹ W przypadku gdy współczesne granice gmin nie pokrywały się z granicami historycznych powiatów, np. obszar dzisiejszych Katowic należał do dawnych powiatów bytomskiego i pszczyńskiego, ludność gmin przypisano do powiatów w oparciu o dane zdezagregowane do poziomu miejscowości/dzielnicy.

Dynamika rozwoju sieci parafialnej od 1800 r.

Liczba parafii rzymskokatolickich utrzymywała się w badanym regionie na prawie niezmiennym poziomie od wieków średnich do połowy XIX stulecia. Od tego momentu do 1900 r. wzrost ich liczby postępował w tempie 4% na dekadę, a w latach 1900-40 ponad 16% na dekadę. Pod wpływem różnej natury czynników politycznych uległ on zahamowaniu w latach 1940. oraz 1960-80, po czym miało miejsce nadrabianie zaległości. Widoczne było ono m.in. w utworzeniu aż 36 nowych parafii w latach 1957-58 (tj. niewiele mniej niż w 20-leciu 1960-79), a przede wszystkim w okresie od 1980 do 1990 r., gdy powstała rekordowa liczba 171 parafii, tj. co czwarta z 616 dziś istniejących (wzrost o 37%). W ostatniej dekadzie XX w. przybyło już tylko 5% parafii, a ich liczba zbliżyła się do poziomu nasycenia, co wiązać można ze stagnacją demograficzną regionu (ryc. 1).

Nowe parafie najwcześniej zaczęły powstawać w powiecie bytomskim, obejmującym trzon przemysłowej konurbacji górnośląskiej (poza Gliwicami). Od utworzenia parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie (Chorzowie) w 1852 r. do końca stulecia powstało tu 19 parafii, a w latach 1901-14 kolejnych 14. Wzrost ten był szybki i dość regularny aż do 1940 r. (o 22-24% na dekadę w latach 1890-1940). Kontrastuje z tym sytuacja w przemysłowej części powiatu będzińskiego w Cesarstwie Rosyjskim, gdzie w całym XIX w. powstały tylko 3 parafie: w Niwce w 1826 r. (przeniesiona do Zagórza w 1852 r.), w Dąbrowie w 1891 r. i w centrum Sosnowca w 1899 r. Częściowo rekompensowało to utworzenie 9 kolejnych parafii w latach 1906-11 oraz 7 od odzyskania niepodległości do 1939 r., ale tempo wzrostu w latach 1910-40 (średnio 18% na dekadę) było wciąż niższe niż w części górnośląskiej.

Interesujące jest tu porównanie z zachodzącym równolegle rozwojem sieci parafii ewangelickich. Proces ten miał wyraźny charakter dyfuzji hierarchicznej – pierwsze parafie w XIX w. powstały w najstarszych i największych ośrodkach miejskich Gliwicach (1809) i Bytomiu (1836), a następnie w Mikołowie, Katowicach (1854) i Mysłowicach (1857). W Katowicach, których rozwój zapoczątkowało zlokalizowanie siedziby dóbr i zakładów F. Wincklera, wyprzedziło to uzyskanie praw miejskich o 11 lat. Było to jedyne miasto, w którym parafia ewangelicka powstała wcześniej niż katolicka (1873). Kolejne parafie zakładano w dużych osadach przemysłowych – Biskupicach (1870) i Zabrze (1873), w Królewskiej Hucie

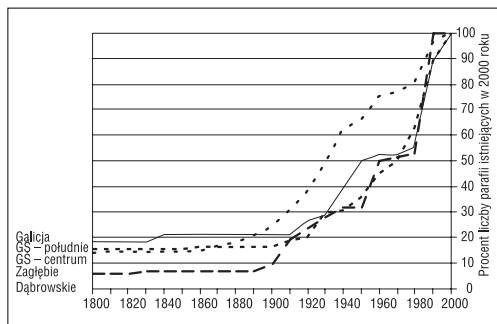
Ryc. 1. Liczba rzymskokatolickich kościołów parafialnych w sześciu dawnych powiatach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i okolic w latach 1800-2000

(1870) nastąpiło to już po uzyskaniu statusu miasta. Oprócz tego na Górnym Śląsku parafie ewangelickie znajdowały się przed 1872 r. w miastach powiatowych Pszczynie i Rybniku oraz w Tarnowskich Górach, Wodzisławiu Śl., Hołdunowie i Golasowicach. Pierwsza parafia ewangelicka w Zagłębiu Dąbrowskim powstała dopiero w niepodległej Polsce w głównym mieście Sosnowcu (1921).

W powiatach rybnickim, pszczyńskim i toszecko-gliwickim nowe parafie rzymskokatolickie zaczęły się pojawiać dopiero około 1900 r., a na większą skalę w latach 1920. W najwolniej rozwijającej się do I wojny galicyjskiej części regionu (powiat chrzanowski) pierwsza nowa parafia w miejscowości przemysłowej powstała w 1914 r. w Szczakowej (Jaworznie).

W latach 1980-90 przyrost liczby parafii był najszybszy tam, gdzie istniały największe niezaspokojone potrzeby, wynikające ze wzrostu ludnościowego po 1945 r. przy administracyjnych ograniczeniach budowy nowych kościołów. Na obszarze dawnego powiatu będzińskiego utworzono w tym okresie 61 parafii, a więc tyle samo ile powstało od średniowiecza do 1979 r. (wzrost o 79%). Niewiele mniejszy wzrost miał miejsce w powiecie chrzanowskim (66%), w rybnickim i pszczyńskim wyniósł 40-45%. Na tym tle przyrost liczby parafii w powiatach bytomskim (21%) i gliwickim (11%) był niewielki. Stosunkowo powolny, w miarę równomierny przyrost liczby parafii w tym ostatnim w całym XX w. dobrze ilustruje sytuację obszaru w najmniejszym stopniu dotkniętego industrializacją. Jeśli pominąć miasto Gliwice to liczba parafii zwiększyła się tu w ciągu ostatnich 100 lat zaledwie o połowę, podczas gdy w pozostałych powiatach od trzech do ponad sześciu razy.

Jeśli skupimy uwagę wyłącznie na miastach silnie uprzemysłowionej części regionu w podziale na cztery subregiony (centrum Górnego Śląska, południe Górnego Śląska, Zagłębie Dąbrowskie, Galicja), to możemy zauważyć odmienne tempo „nasycania” siecią parafialną. Proces ten przebiegał stosunkowo najszybciej w centralnej części Górnego Śląska, nabierając tempa od końca XIX w., miał tu też najbardziej

Ryc. 2. Odsetek rzymskokatolickich kościołów parafialnych w historycznych subregionach miejskich Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i okolic według lat powstania

regularny charakter, zaburzony jedynie przez okresy restrykcyjnej polityki PRL i „odwilży” w stosunkach państwa z Kościołem (ryc. 2). Ponad 1/3 parafii powstała tu do 1914 r., a 2/3 do 1950 r. W pozostałych subregionach, w tym także południowej części Górnego Śląska (rejon rybnicki i tysko-mikołowski), zdecydowana większość parafii powstała po II wojnie światowej. Zwraca uwagę fakt, że historia blisko połowy parafii w miastach Zagłębia Dąbrowskiego oraz dawnej Galicji nie sięga dalej niż rok 1980 (w centrum Górnego Śląska mniej niż 1/5).

Analiza przyrostu liczby kościołów parafialnych na 10 km² wg gmin (w dzisiejszych granicach) w latach 1800-1914 uwidacznia kontrast części podlegającej industrializacji i pozostałej. Na szczególną uwagę zasługują tu zmiany zachodzące w większych gminach miejskich². Duży wzrost miał miejsce w górnośląskim centrum konurbacji, w tym najwyższy na terenie Chorzowa i Świętochłowic, a wysoki Siemianowic Śl., Bytomia i Rudy Śl. W Zagłębiu Dąbrowskim nowe parafie koncentrowały się w Sosnowcu, żadnych nie utworzono w starych ośrodkach miejskich Będzina i Czeladzi. Pojedyncze parafie powstały w osadach w południowej części Górnego Śląska: Radlinie, Łaziskach Górnych i Imielinie.

W okresie 1915-38 wciąż dominował wzrost w centrum konurbacji, z maksimum w Świętochłowicach, a potem Bytomiu, Rudzie Śl. i Zabrze. Nadrabiały zaległości miasta zagłębiowskie, przede wszystkim Czeladź i Będzin (ryc. 3).

Na tle gwałtownego wzrostu w nowych miastach przemysłowych widoczny jest relatywnie równomierny przyrost liczby parafii w Gliwicach, na terenie których istniały one od średniowiecza, stąd względnie mniejsza intensywność ich tworzenia w okresie industrializacji do I wojny, więcej powstało w latach 1920. i 1930. Podobne cechy obserwujemy w innym średniowiecznym mieście Bytomiu, którego wzrost przemysłowy i ludnościowy przed 1914 r. był jednak szybszy od Gliwic³. Jeszcze bardziej równomierny był ów wzrost w Katowicach, które od końca XIX w. rozwijały się jako centrum usługowe i administracyjne regionu.

Cechą licznych górnośląskich miast konurbacji jest relatywnie największy przyrost liczby parafii w okresie międzywojennym. Po II wojnie światowej w wielu z nich przyrost był niewielki, w Świętochłowicach nie powstała żadna parafia od 1939 r., w Bytomiu 1 w ciągu ostatnich 50 lat. Wyjątek stanowią tu Chorzów, Siemianowice Śl. i częściowo Mysłowice.

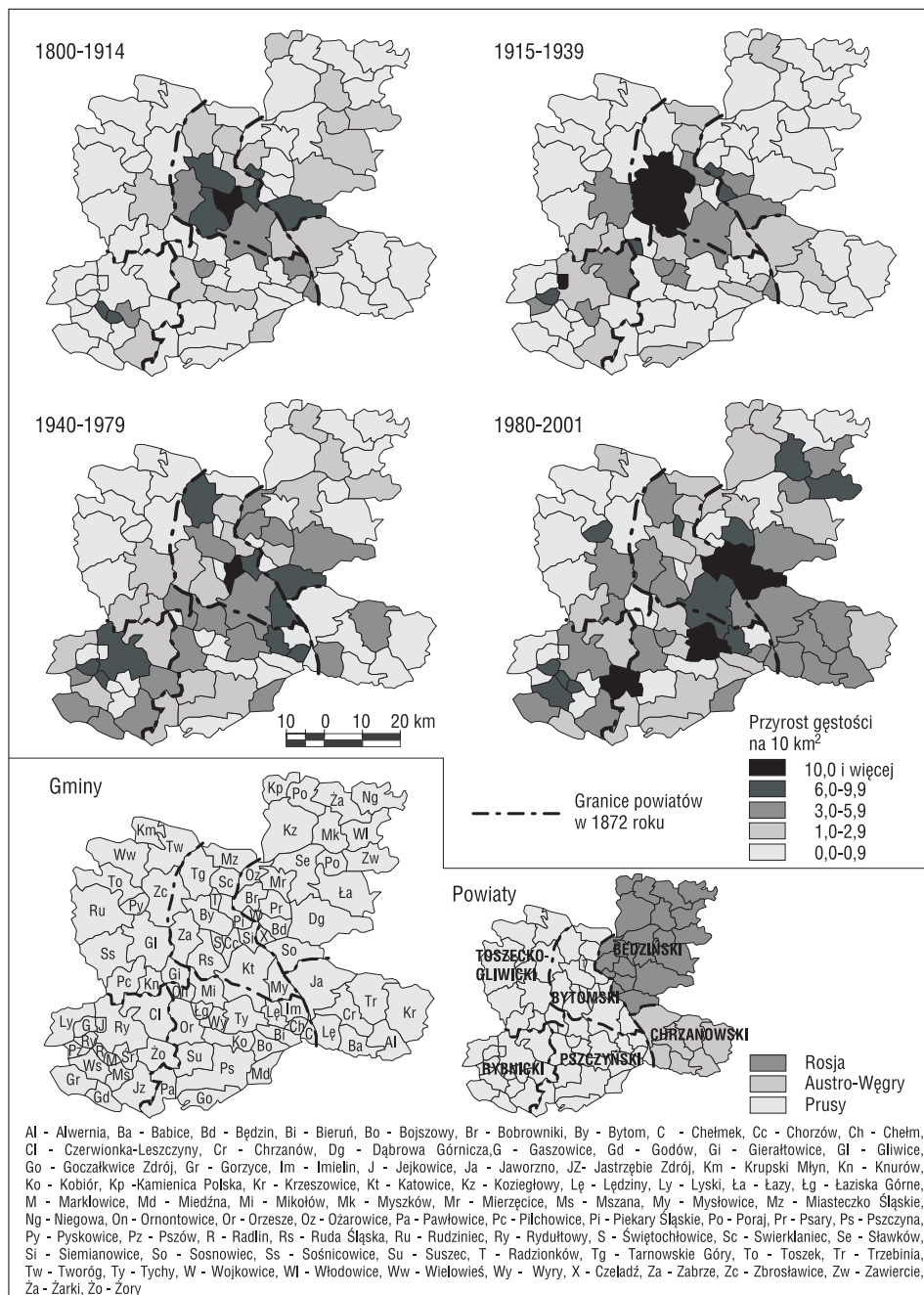
Ogromny przyrost liczby parafii od 1980 r. wykazują natomiast większe miasta Zagłębia Dąbrowskiego oraz „nowe miasta”, takie jak Tychy i Żory. Duży przyrost odnotowujemy także w tym okresie w miastach ROW: Rybniku, Wodzisławiu Śl. i Jastrzębiu Zdroju.

Sieć parafialna a liczba mieszkańców

Średnia wielkość parafii mierzona liczbą mieszkańców kształtowała się na Górnym Śląsku u progu industrializacji (1828 r.) na poziomie od 1,3 do 1,9 tys. osób. W ciągu niespełna pół wieku do 1871 r. zwiększyła się ponad dwu- i półkrotnie, a w szybko uprzemysławiającym się powiecie bytomskim aż czterokrotnie (6,7 tys. osób). Dane o liczbie wiernych pokazują równocześnie,

² Wskaźniki przyrostu liczby parafii na 10 km² dla małych gmin uzależnione są od pojedynczych parafii, trudno więc w ich przypadku doszukiwać się szerszych prawidłowości.

³ Generalnie niższe wskaźniki dla Gliwic niż Bytomia wynikają również z ich dwukrotnie większej powierzchni, w tym znacznie większych terenów zielonych, co w jeszcze większym stopniu jest cechą Katowic

Rys. 3. Przyrost liczby kościołów parafialnych na 10 km² w gminach Górnoszląskiego Okręgu Przemysłowego i okolic w latach 1800-2000

że już w 1864 r. parafia rzymskokatolicka w mieście Bytomiu liczyła prawie 15 tys. osób, w Królewskiej Hucie nawet 16 tys., a w Gliwicach i Mysłowicach po 12 tys.

W przededniu I wojny światowej w trzech powiatach górnośląskich (poza bytomskim) i powiecie chrzanowskim na parafię przypadało od 4,6 do 6,2 tys. mieszkańców. Pomimo, że w powiecie bytomskim przyrost liczby parafii był w tym okresie najszybszy, to wyraźnie nie nadążał on za wzrostem demograficznym. Przy prawie pięciokrotnym przyroście liczby ludności w latach 1872-1910 liczba parafii zwiększyła się niespełna dwa razy, w efekcie czego na parafię przypadało w 1910 r. aż 16,4 tys. mieszkańców. Według oficjalnych statystyk średnia liczba wiernych parafii rzymskokatolickich wynosiła na tym terenie 13,5 tys. Dwanaście parafii liczyło ponad 20 tys. wiernych, wśród nich parafia NMP w Bytomiu 40 tys., po około 30 tys. miały parafie w Królewskiej Hucie (Chorzowie), Siemianowicach Śl. i Bogucicach (Katowicach), a niewiele mniej w Zabrze. Na tym tle wielkość parafii w ówczesnych Katowicach wydaje się umiarkowana (17 tys. wiernych).

Interesujące jest porównanie z wielkością parafii ewangelickich. W 15 parafiach w powiecie bytomskim i w Gliwicach przeciętna liczba wiernych w 1910 r. wynosiła 4,4 tys. osób, była więc ponad trzykrotnie niższa niż w przypadku parafii rzymskokatolickich. Największe parafie ewangelickie w Katowicach i Gliwicach liczyły po około 11,5 tys. wiernych, a w Królewskiej Hucie i Bytomiu 9-10 tys.

Warto podkreślić, że struktura wyznaniowa w konurbacji górnośląskiej była w tym czasie ściśle skorelowana z pozycją miejscowości w hierarchii osadniczej. Katolicy stanowili tu ponad 90% mieszkańców, ewangelicy 7,5%, a Żydzi 1,5%, udział tych dwóch ostatnich grup był jednak zdecydowanie wyższy w głównych ośrodkach usługowych – Katowicach (20,9 i 6,9%), Gliwicach (17,4 i 3,0%), Bytomiu (11,3 i 4,0%), Tarnowskich Górach (16,7 i 2,6%), Mysłowicach (11,3 i 3,3%). Tu koncentrowała się niemieckojęzyczna klasa średnia, której większość stanowiły ww. grupy wyznaniowe. Prawidłowości te potwierdzają wyraźnie wyższe współczynniki korelacji odsetka osób wyznania ewangelickiego i Żydów z pozycją miejscowości (gminy) w hierarchii osadniczej⁴ (odpowiednio 0,76 i 0,79) niż z ich wielkością mierzoną liczbą mieszkańców (0,61 i 0,57). Osady przemysłowe pozbawione szerszych ponadlokalnych funkcji usługowych, nawet duże pod względem liczby ludności, zamieszkane były w 90-99% przez katolików. Względnie niski udział ewangelików, a zwłaszcza Żydów, widoczny był m.in. w największej osadzie pozbawionej statusu miejskiego Zabrze (6,9 i 1,6%), w pewnym stopniu także w największym przemysłowym mieście Królewskiej Hucie (13,0 i 1,4%).

W powiecie będzińskim statystyczna wielkość parafii rzymskokatolickich w 1910 r. była duża (10,3 tys. mieszkańców), ale niższa niż w powiecie bytomskim. Jeśli weźmiemy jednak pod uwagę wyłącznie cztery przemysłowe miasta

⁴ Wskaźnik pozycji miejscowości w hierarchii, będący modyfikacją metody Z. Kamińskiego (1971), obliczony został w oparciu o częstość występowania siedzib 34 typów instytucji – zob. K. Gwosdz (2004).

Zagłębia Dąbrowskiego, to okaże się, że wskaźnik ten był najwyższy na całym obszarze (19,7 tys. osób). Uwzględnić trzeba strukturę wyznaniową owych miast, gdzie katolicy stanowili około 72% mieszkańców, a znaczną grupą byli Żydzi, np. w Będzinie 50%, w Sosnowcu 18% (Żydzi w Dąbrowie Górniczej 1995). W 1913 r. parafie w Będzinie i Dąbrowie Górniczej liczyły po 20-21 tys. wiernych, w Sosnowcu i Czeladzi po 16-17 tys. (Olszewski 1975).

Lata międzywojenne były pierwszym okresem, w którym przyrost nowych parafii następował szybciej od wzrostu ludnościowego. Przyniósł on przede wszystkim zagęszczenie sieci parafii rzymskokatolickich, a tym samym zmniejszenie ich rozmiarów, w centralnej górnośląskiej części konurbacji. W latach 1910-46 liczba parafii uległa tu podwojeniu, co przy tylko 19% przyroście demograficznym spowodowało obniżenie liczby

Tab. 1. Zmiany liczby mieszkańców przypadających na jeden parafialny kościół katolicki w subregionach miejskich Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i okolic w latach 1910-2001

Subregion	1910	1946	1978	2001
Zagłębie Dąbrowskie	17,5	10,2	12,4	6,6
Górny Śląsk – centrum	16,3	9,2	11,5	8,9
Galicja	8,7	5,3	9,8	5,8
Górny Śląsk – południe	5,0	5,3	9,3	6,2

by mieszkańców przypadających na parafię do 9,2 tys. osób. Zmiana ta dotyczyła zarówno miast w Polsce, jak i pozostających w granicach Niemiec (Bytom, Zabrze, Gliwice). W miastach Zagłębia Dąbrowskiego liczba parafii zwiększyła się o 2/3, na parafię przypadało 10,2 tys. mieszkańców. W pozostałych objętych analizą obszarach średnie rozmiary parafii były dwukrotnie mniejsze (tab. 1).

Efektom zahamowania możliwości budowy nowych kościołów w okresie PRL, przy dużym napływie migrantów do GOP i jego obrzeża, było ponowne pogorszenie sytuacji. Najbardziej widoczne było to tam, gdzie notowano najszybszy przyrost ludności. W części galicyjskiej i południowej części Górnego Śląska liczba mieszkańców przypadających na kościół parafialny niemal się podwoiła, doszło zarazem do wyrównania zróżnicowań w tym zakresie na całym badanym obszarze. Po 1978 r. w wyniku powstania wielu nowych parafii, zwłaszcza w latach 1980., nastąpiło radykalne obniżenie ich wielkości. Na jedną parafię przypada dziś około 5 tys. mieszkańców, a w miastach 6 tys. Jedynie w górnośląskim centrum konurbacji jest to 9 tys. osób. W niektórych miastach przeciętna liczba wiernych w parafii przekracza tu 10 tys. (Zabrze, Siemianowice), a w 9 parafiach nawet 20 tys. wiernych.

Czynniki kształtujące przestrzenne zróżnicowanie rozwoju sieci parafialnej w regionie

Wraz ze wzrostem gospodarczym w regionie w XIX w. powstawały nowe osady, skupiające coraz większą liczbę ludności. Pojawił się wówczas pierwszy problem: nadmiernego oddalenia miejsc zamieszkania od istniejących parafii (wobec konieczności pieszego dojścia i powrotu z miejsca kultu przy braku środ-

ków taniego transportu), czyli zbyt małej gęstości sieci parafialnej. Rozwiązaniem tymczasowym była budowa kaplic lub kościołów filialnych w miejscach oddalonych od istniejącej świątyni (Olszewski 1975, Bigdon 1976) lub sprawowanie nabożeństw w pomieszczeniach udostępnianych np. przez huty czy kopalnie.

Liczba mieszkańców miast i osad ciągle rosła. Po powstaniu nowych parafii w każdej większej miejscowości oraz w peryferyjnych dzielnicach ujawnił się drugi problem: zbyt duża liczba wiernych przypadająca na kościół parafialny. Rozwiązaniem było zagęszczenie sieci parafialnej w obrębie miejscowości.

Rozwój sieci parafialnej i jego nadążanie za procesami demograficznymi zależne były od wielu czynników demograficznych, gospodarczych, politycznych, administracyjnych i społecznych. Wskazać można kilka najważniejszych przyczyn i uwarunkowań tego procesu.

1. Tempo wzrostu ludnościowego. Szybki przyrost ludności związany z masowym napływem imigrantów prowadzi nieuchronnie do nienadążania rozwoju sieci parafialnej w sytuacji istnienia licznych barier opóźniających tworzenie parafii: konieczności uzyskania pozwoleń administracyjnych, znalezienia i nabycia działki, pozyskania środków na budowę kościoła i utrzymanie parafii. Procesy migracyjne determinowane były w znacznym stopniu przez tempo i model rozwoju gospodarczego. W XIX w. najszybszy wzrost miał miejsce w centralnej części konurbacji górnośląskiej, nieco później nastąpił on w Zagłębiu Dąbrowskim. W latach międzywojennych tempo to było znacznie wolniejsze, a następnie ponownie szybkie w okresie PRL-owskiej rozbudowy górnictwa węglowego i hutnictwa metali, w tym w szczególności w ROW, części jaworznicko-chrzanowskiej, południowym obrzeżu GOP (Tychy) oraz Zagłębiu (Huta Katowice).
2. Polityka państwa. Wpływ państwa wynika z tego, że tworzenie parafii, jak i wybudowanie świątyni, były zawsze uzależnione od decyzji administracji. Władze pruskie do lat 1880., zwłaszcza w okresie Kulturkampf, wykazywały generalnie niechętną postawę wobec nowych parafii katolickich. Postawa ta uległa później zmianie, uznano, że rozwój parafii spełnia rolę integracyjną i przeciwstawia się wpływowi socjalistycznym. Jak twierdzi D. Rosińska (2002) brak jest dowodów aby administracja rosyjska utrudniała tworzenie nowych parafii w Zagłębiu Dąbrowskim. Wpływ administracji państwowej uwidocznił się zwłaszcza po 1945 r. Antykościelna polityka przez długie lata PRL, szczególnie w latach 1960. i 1970., przyczyniła się do dużych opóźnień w rozwoju sieci parafialnej. W okresach „odwilży”, np. bezpośrednio po 1956 r. oraz od powstania Solidarności w 1980 r., najszybszy wzrost parafii następował tam, gdzie zaniedbania były największe.
3. Standard życia mieszkańców. Wybudowanie nowej świątyni i utrzymanie parafii zależały od posiadania odpowiednich środków. Ich pozyskanie było poważnym problemem w XIX w., gdy ludność robotnicza była uboga. Wolniejsze tempo tworzenia nowych parafii w Zagłębiu niż na Górnym Śląsku do 1946 r. wynikało m.in. z niższej zamożności mieszkańców (Rosińska 2002) i miało związek z poziomem rozwoju gospodarczego.

4. Aktywność mieszkańców. Warunkiem koniecznym było podjęcie działań na rzecz utworzenia nowej parafii (Olszewski 1975; Bigdon 1976; Myszor 1991), uzależnione od postaw (potrzeb) i świadomości religijnej społeczności lokalnej oraz jej statusu społeczno-ekonomicznego. Postawa ludności miała szczególne znaczenie do 1914 r., kiedy to kościół katolicki był głównym wyrazicielem tożsamości miejscowych warstw plebejskich, a księża jego elitami duchowymi (Pawlik 1981). Dla rodzimej ludności parafia, z działającymi przy niej licznymi stowarzyszeniami, była podstawowym polem aktywności społecznej, źródłem przekazywania postaw i wzorców osobowych oraz filarem obrony własnej tożsamości i języka (Kossakowska-Jarosz 1995; Swadźba 2001).
5. Postawa właścicieli ziemskich. Właściciele, reprezentujący zazwyczaj inne wyznanie od przeważającego wśród miejscowej ludności, mogli utrudnić nabycie ziemi lub uzyskanie pozwoleń administracyjnych. Na Górnym Śląsku właściciel miejscowości kościelnej był zobowiązany do pokrycia 2/3 kosztów budowy nowego kościoła (Myszor 1991). Z drugiej strony, właściciele ziemscy i przemysłowcy często sami darowali działkę lub fundowali kościół. Przykładowo F. Winckler podarował działkę dla parafii ewangelickiej w Katowicach, a Śląska Spółka Akcyjna dla Górnictwa i Hutnictwa Cynku pokryła całość kosztów budowy kościoła ewangelickiego w Lipinach (Szewczyk, Szturc 1995). Duże środki na budowę nowych świątyń rzymskokatolickich łożyły m.in. rodziny Schaffgotschów (kościół w Goduli i Orzegowie) i Ballestremów (Ruda).
6. Samorząd lokalny. Znane są przypadki występowania z inicjatywą tworzenia nowych parafii przez zarządy gmin, które zobowiązywały się do udzielenia subwencji z funduszy komunalnych (Pawlik 1981). Zróżnicowany do 1918 r. status miejscowości w Niemczech (obszary dworskie, gminy, miasta), jak i w Cesarstwie Rosyjskim, wpływał na ich różną sytuację finansową. Największe możliwości miały w tej mierze miasta, szczególnie te, których baza podatkowa nie zależała od pojedynczych wielkich zakładów.
7. Postawa proboszczów. Proboszczowie istniejących parafii mogli nie dostrzegać potrzeby tworzenia nowych, czy wręcz się im przeciwstawiać z obawy o uszczuplenie ekonomicznych podstaw swojego działania (Olszewski 1975; Myszor 1991). Z drugiej strony znane są postacie proboszczów, których działania przyspieszały rozwój nowych placówek duszpasterskich, np. ksiądz J. Szafranek.
8. Sieć osadnicza. Ukształtowana w średniowieczu sieć miast i wsi stanowiła podstawę sieci parafialnej. W miejscowościach, gdzie parafie już istniały, w okresie industrializacji do 1914 r. notowano względnie niewielki rozwój nowych parafii. Widoczne było to m.in. w Bytomiu, Gliwicach, Będzinie i Czeladzi, a także w dawnych wsiach parafialnych przekształconych w osady przemysłowe, np. Biskupicach (Zabrze).
9. Funkcje miast i osad. Miasta rozwijające się w sposób „zrównoważony”, z ponadlokalnymi funkcjami usługowymi obok produkcyjnych, np. Katowice, Gliwice, Bytom (do I wojny), charakteryzowały się bardziej równomiernym

w czasie rozwojem sieci parafialnej (co nie znaczy, że uniknęły ich nadmiernej wielkości w okresie największego boomu ludnościowego) niż miasta i osady zdominowane przez przemysł. Mogło mieć to związek m.in. ze zróżnicowaną bazą podatkową i zamożnością obywateli.

Należy podkreślić, że wymienione czynniki działały w różnej skali przestrzennej. W skali krajowej istotną rolę odgrywała polityka państwa wobec Kościoła oraz ogólne tempo i model rozwoju gospodarczego. W skali regionu lub subregionu decydujące było zróżnicowanie tempa wzrostu gospodarczego, dynamika demograficzna oraz standard życia ludności. Na poziomie lokalnym ważne były, poza dynamiką gospodarczą i ludnościową, istnienie miast, ich funkcje, postawy i działania społeczności lokalnej, właścicieli ziemskich, proboszczów oraz samorządów.

LITERATURA

- Bigdon R., 1976, *Zagadnienie związku między industrializacją a procesem dechrystianizacji*, [w:] J. Górka, J. Krasa, S. Nagye (red.), *Studia Teologiczne*, KUL, Lublin, 281-304.
- Gemeindelexikon*, 1912, Heft VI, Riegerungsbezirk Oppeln, Verlag des Koeniglichen Statistischen Landesamts, Berlin.
- Gwosdz K., 2004, *Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska*, IGiGP UJ, Kraków.
- Historische Statistik der Ewangelischen Kirche in Schliesen*, 1867, Breslau.
- Kamiński Z., 1971, *Próba opracowania miernika statystycznego do badań nad hierarchią funkcjonalną sieci osadnictwa wiejskiego*, *Miasto*, 6, 18-23.
- Kossakowska-Jarosz K., 1995, *Religia i religijność a problemy narodowe i cywilizacyjne na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] J. Bartmiński, M. Jasińska-Wojtkowska (red.), *Folklor-Sacrum-Religia*, Inst. Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, 215-238.
- Istoriciesko-Statisticieskoje opisane Goroda Sosnowice*, 1905, Tipografja Stanisława Rieznika, Sosnowice.
- Myszor J., 1991, *Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1921-1914*, Kuria Diec. w Katowicach, Katowice.
- Olszewski D., 1975, *Duszpasterstwo a przemiany społeczno-religijne w Zagłębiu Dąbrowskim w XIX wieku*, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, VIII, 131-153.
- Pawlik J., 1981, *Rozwój sieci parafialnej na Górnym Śląsku w latach 1870-1960*, *Rocz. Human.*, 29, 2, 199-222.
- Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14 II 1946 roku*, 1947, GUS, Warszawa.
- Romer E., Weinfeld J., 1917, *Rocznik Polski. Tablice statystyczne*, Księgarnia G. Gebethenera i spółki, Kraków.
- Rosińska D., 2002, *Sieć parafialna w Zagłębiu Dąbrowskim na przełomie XIX i XX wieku*, *Nasza Przeszłość*, 98, 393-414.
- Starościak W. (red.), 1995, *Żydzi w Dąbrowie Górniczej*, Miejska Biblioteka Publiczna, Dąbrowa Górnicza.

- Swadźba U., 2001, *Geneza i kształtowanie się śląskiego etosu pracy*, [w:] U. Swadźba (red.), *Śląski etos pracy. Studium socjologiczne*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Szewczyk G., Szturc J., 1995, *Luteranie w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym*, Pol. Tow. Ewang., Katowice.
- Triest F., 1864, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Breslau.
- Wykaz Parafii w Polsce*, 2001, Instytut Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa.

SPATIAL DIFFERENTIATION OF DEVELOPMENT OF THE PARISH NETWORK IN AN INDUSTRIAL REGION

SUMMARY

The development of new Roman-Catholic and Protestant parishes in the Upper Silesian Industrial Region has been significantly delayed in the period of the fast population growth before World War One. It is shown that the spatial differentiation of this development has been to some extent affected by the standard of living of the population; consequently more new parishes were established at that time in Upper Silesia (part of Germany) than in Zagłębie Dąbrowskie (part of Russia). There have been clear elements of the hierarchical diffusion in the expansion of the parish network, especially in the case of Protestant parishes, which were established in main towns first. Towns dominated by mining and manufacturing were characterized by less regular growth of the parish network in comparison to towns with broad non-local service functions. The impact of political factors found expression in a very small number of new parishes created in the 1960s and the 1970s, which was compensated by their fast growth after 1980.

Translated by Bolesław Domański